

NÉPNYELV, NÉPHAGYOMÁNY.

A cselédsor a Kiskunságon.

A gazda gyarapodásával együtt jár a cseléd tartása. Minél vagyonosabb a gazda, minél több állata van, annál több állandó és időszakos munkásra van szüksége. A gazda munkáisait — általános szóval nevezve: cselédeit a városi mezőgazdasági munkásrétegből fogadja.

A felsőkiskunsági népi társadalmat illetőleg már a XVIII. század derekától kezdve vannak bővebb adataink, s ekkor már a gazda és cselédség viszonyát is tisztán láthatjuk. A városok lakói: *redemptusok* és *irredemptusok*. Az előbbieket régi törzsokból valók, váltságot fizettek, aminek arányában kisebb-nagyobb földigényük és kiváltságuk van, ők a teljes jogú lakosok. Velük szemben áll az irredemptusok társadalma, kik redemptiókkor is csak szegény cselédfélék voltak, vagy később költöztek be, a Jász-Kunság megváltásában nem vettek részt s mintegy megtúrt lakosként éltek az autonóm területen. Az irredemptusok eleinte kizárólag földnélküli emberek; ha magukat méltókká is tették a concivilitásra (pl. katonáskodtak a helységért), ha valami kis házacskát építettek s igavonó marhát szereztek is, a múlt század közepéig alárendelt helyzetben éltek. Akit még nem vettek be lakosnak, házat sem építhetett, hanem *zsellérségben*, azaz más házában lakott (bérelt műhelyben dolgozó, önálló iparosról is mondták). Az irredemptusok rétegéből — mely a XVIII. század vége felé egyre gyarapszik — került ki a kunsági városok gazdasági cselédsége. Arról, hogy elszegényedett gazdafiak szolgálatba állottak, alig van egy-két adatunk. Az ilyenek többnyire alsóbbrendű városi hivatalt vállaltak, mint *tizedesek*, stb.

Az irredemptusok, minthogy nagy részük gyülevész népség, sok gondot okoznak a hatóságoknak és magánszemélyeknek. A kiskun kapitány már 1753-ban így figyelmezteti a bírakat: „Számталanszor intettem jó Úraimékat, hogy haszontalan népet be ne bocsásson K'tek, Rideg mind Férjfi, mind fejér Cselédeket... Passus nélkül járó személyeket megvizsgálni... keményen parancsoltatik“. (Szabadszállás, Körlevél.) A *ridegeket*, *betyárokat*, *zselléreket*, *juhászokat* a tizedbírák időnként *tizedek* szerint összeírták. A XVIII. század puritán erkölcsű gazdája borzadva nézi feslett életüket. Állandó a panasza, hogy a város tele van jövő-menő betyárokkal, hír nélküli lappangó emberekkel, akik elszegődni nem akarnak s idejüket

heveréssel töltik. A férfiak korhelyek, tolvajok (ezért betyárnak nem is szabad lovat tartani), megesett rideg személyekkel hit nélkül élnek, akik „gyanusággal teljes, rossz életű aszszonyi állatok“, s a testbéli büntetés alig használ nekik. Városban az irredemptusok házában, de főleg a kerteken szerettek lappangani, ahol béreskedő betyárok rejtegetik őket. Így van ez még a XIX. század elején is, pl. „Pásztor János Tóth Betyár vádoltatik azzal, hogy eő csavargóban lévén Kali Sárával gyanús társaságban élne és hogy azt fűtővel tartaná, melyet a kertekről lobdos össze, aminthogy most Baksi Istvány kertjéből ellopott Tőzeg lopásban meg is kapattatott“. (Kunszentmiklós, Tanácsjegyzőkönyv, 1802. 13. pont). A város hadnagya, tízedesek, vakterek, botos és vasvállás strázsák állandóan cirkálnak éjjel a városban és a kerteken s a gyanús házakat megvizsgálják. A vármegyéző hadnagykok éjjel lappangva átkutatják a tanyákat, csőszházakat, cserényeket, széna- és szalmakazlak környékét, csárdákat, istállókat s ha valakit szolgálat vagy passus nélkül találtak, az áristomba vitték. Kitiltották a sehonnaiakat s újra csak baj volt velük. Igyekeztek hát olyanformán is megszabadulni tőlük, hogy katonának fogták őket, amint a kiskunkapitány ki is mondja, hogy a csavargókat és szolgálat nélkül valókat fel kell írni és gyalog katonák közé ascentálni (Kunszentmiklós, Körlevél, 1743.). Még 1775-ben is ez a parancsolat: „...Ha a Szolgák, alkalmazott emberek, el nem akarnak szegődni, de ha egészségesek, ha nőtelenek, akar idős Betyárok, a Tömlöczre vitessenek, ott megvizsgáltatván az alkalmazottak katonáknak fognak adatni“ (Szabadszállás, Körlevelek jegyzőkönyve, 253. l.).

De a törzsökös lakosság érthető lebecsülésén és puritán erkölcsnézetén kívül nagy szerepet játszik a vallási kérdés is, mely a XVIII. század vége felé fontos problémája a kunsági városoknak. Felsőbb parancsra helyet kell adni a katolikus beköltözőknek, akik szinte kivétel nélkül eselédemberek lévén, mint vagyontalan lakosok a városnak terhet jelentenek, Kunszentmiklóson a katolikus irredemptusok kápolnája mellett kapnak házhelyeket és mintegy elkülönülve élnek. Péry Mátyás plébános 1792-ben kifejezetten tiltakozik is a reformátusok közéjük költözése ellen.

A XIX. század folyamán, főleg a szabadságharc után a redemptió következtében előállott társadalmi különbség megszünt, illetve módosult s kialakult a mai rétegződés. A mai népi társadalom elemei: 1. *gazda, gazdaember, nagygazda*, de

leginkább *paraszt, nagyparaszt, bugris, bugrisparaszt, 2. csimbók* (10—15 holdas), 3. *félcsipejű paraszt* (1—5 holdas), 4. a *szögényembőr, munkás, munkásembőr, kétkézi munkás*. A két utóbbi csoportból kerülnek ki a felsőkiskunsági városok, (helyesebben ma már községek) gazdasági munkásai: a *szolgák, cselédek, béresek, betyárok* (ma már nyári idénymunkás jelentésben, de itt is kihalóban van a szó használata), *szolgálók, dajkák, napszámosok* stb. A bugris és csimbók felszívta a módos irredemptus elemeket, a félcsipejű paraszt önállósult béres, tanyás, árendás, vagy elszegényedett gazda. A szögényembőr ugyan parasztinak nevezi ételét, ruháját, de magára a paraszt szót nem igen használja.

Igy a redemptió-idei társadalom, ha ugyan annak lehet nevezni, külsőleg is áthasonult a többi alföldi parasztváros népi társadalmává, rétegeinek sajátos megjelölésével. Hogy a redemptió előtt sem lehetett sokban eltérő, azt talán, adataink csekély száma mellett is lehet állítani.

A gazda, ha családja nem elég a munka meggyőzésére, cselédet fogad. A cselédfogadásnak is megvan a hagyományos ideje: Béres, kocsis *Újévkor* szegődik el, a szolgáló *Szent György napkor* vagy *Mindszentkor*, gulyás *Katalinkor* vagy *Szent György napkor*, juhász *Szent Mihálykor*, *Lukács napkor*, legáltalánosabban *Dömötörkor*. A béresek fogadását már a XVIII. századi rendeletek Újévben állapítják meg s mindezidáig így is van, csak újabban kezdenek rátérni a Szent György napra. Azelőtt Újesztendő napja előtt nem is volt szabad elszegődni, hasonlóképen egyszerre két gazdához sem, különben egy tallér bírságot kellett fizetni. A Szent György napos béres fogadását keményen tiltják.

A gazda igyekezett magának cselédszükségletét biztosítani, de a városi hatóságok is — szemük előtt tartva az erkölcsi szempontokat — szabadulni akartak a dologkerülő embertől. Az el nem szegődött betyárokat kényszeríteni kellett mindeütt az elszegődésre, hogy a heverés és szolgálattalanság miatt tolvajkodásra ne vetemedjenek. Három nap alatt mindenkinek helyet kellett szerezni s aki ezt nem tette, büntetést szenvedett, vagy katonának fogták... „A'mely Szolga vagy tartózkodó Rideg Férjfi vagy fejércseléd két napok alatt el nem szegődik, harmadik napra kelve az olyatén személyeken Rideg Pénzt, egy tallért a Férjfiún, fejér Cseléden pedig fél Forintot, idest Den. 50 desummálván, annakutána a' Helységből takarodjon ki, mint afféle haszontalan személy“ mondja a kapi-

tányi körlevél 1753-ból (Szabadszállás). Kunszentmiklóson 1773-ban, ha a béres három nap alatt nem szegődött el, egy tallért fizetett és addig tartották kalodában, míg magát bizonyos gazdához be nem kötelezté. (Tanácsjegyzőkönyv, 3. l.) Akár nőtlen betyár, akár feleséges béres, kénytelen szolgálatot vállalni, ha maradni akar, sőt a hatóság még azt is előírta, hogy amíg helyben munka akad, *külföldre* (környék) nem szabad elszegődni. Hasonlóképpen végeznek a szolgáltók felől is. „A Helybéli Birák vigyázzanak, hogy minden arravaló Leányok és Asszonyok, kik különben becsületesen nem élhetnek, szolgálatra álljanak, ugyanazért Szent György nap előtt az Illyen személyeket összeveirják és szolgálatra kényszerítsék és közülök a magát jelentő Gazdának szolgáltót adjanak (Szabadszállás, Körlevél 1805. 6. l.).

Régi szokás szerint a béres maga megy ajánlkozni a gazdának s ha annak jó véleménye van felőle, *fölfogadja*, ha nem, elküldi. Ha van öregbéres, azt is megkérdezi. Fontos, hogy a béres *jódógos* legyen. Az elszegődött béres Újévkor *beáll a helire*. A szolgáltót legtöbbször ismerősök kommandálják a gazdaasszonynak, aki az anyja kíséretében jelenik meg a leendő asszonya előtt, s ha annak megtetszik, dolgos, tiszta, engedelmes és jobb helyről kerül ki, megfogadja. Ma már az éves szolgáltó ritka.

A gazda cselédeinek munkakörüknek és a helyi szokásoknak megfelelő bért ad. Béreseknél számít az is, hogy *benttartós-e* (gazdaasszonyi kosztón él-e), vagy *kommenciós* (maga ételén van)? Kisebb gazda rendszerint benttartóst, nagyobb, ahol esetleg tanyán kell élni egész évben, inkább kommencióst fogad. Bérük készpénz, melyet a gazda rendszerint részletekben ad ki, ruha, amit minden esetben kikötnek, benttartósoknál ellátás, kommenciósoknál bizonyos mennyiségű gabona, vagy egy kis krumpli- és kukoricaföld, továbbá szalonna, só, lakás, pár vontató fűtő. (Mi a béröd? Mindönbüil tizenkettő! — azt jelenti, hogy annyi vékát kapott kenyérgabonából.) Néha a benttartós is kér gabonát anyja számára. Mosatást a gazda nem ad, azt a béres anyjára, vagy a szeretőjére bízta. Fontos a szegődésben a *marhatartás*. Erről írja Galgóczi Károly 1855-ben megjelent könyvében (Magyarország, a Szerbvajdaság és Temesi Bánság Mezőgazdasági Statisticája): „Általában a Kunsági és Pest-Solt megyei helységekről megjegyzendő, hogy a cselédbérenél igen tetemes kiadás a marhatartás, mely egyrésztől ugyan nagy biztosítékot ad a gazdának s örömelebb

is fogadna oly cselédet, kinek van valamije, az levén a közönséges tapasztalat, hogy ki igyekszik magának, jobban igyekszik az gazdájának is: de a sok marhatartás mégis felette terheli a gazdát". (197. l.) A kisbéres bérében is benne van egy borjú *telelő-nyaraló*, idősebb béreseknél négy-ötre is felmegy a kialkudott tartás. Ha a béresnek egyezségén felül több állata van, *örzetöbe* adja *fűbérért*. Kapásnak állattartása rendszerint nincs. Szolgáló pénzen és ruhán kívül egyebet nem kap.

A bérből, ha dologidőben *elhever* a béres, ha a jószágot *kárban kapják*, farkát, sörényét levágják és *csőszpénzt* kell fizetni, ha valamit ellopát, vagy elront, szolgáló eltör valamit, bizonyos összeget levonnak, hogy a *kárt megfordítsák*. Különösen ügyeltek arra, hogy tél végén meg ne szökjön, azért a gazda már fogadáskor figyelmeztette a bérést: „Nó, mendikás, aztán tavasszal el ne szelelj!“. A béres persze fogadkozott, de a haszontalanabb meg is tette. Az ilyenre mondták: „Telel, osztán szelel“, vagy „Kitelelt, elszelelt, verje meg az Isten!“ Ha a Béres alkalmatlannak bizonyult, a gazda úgyis *elverte magától*.

A férfi cseléd szigorú értelemben vett gazdasági, a nő legtöbb esetben csak háztartási, aprójószágkörüli és dajkai munkát végez. Sajátos munkakörük, feladataik, sőt fontosságuk szerint idők folytán kiforrott szervezetük alakul ki. Az alábbiakban a gazda állandó cselédségének szervezetét mutatjuk be.

Első bérös, öregbérös, vagy faragóbérös. A gazda helyettese, a béresek feje, aki a többi fölött rendelkezik, ő parancsol, a többinek szót kell fogadni. A gazda rajta követeli a hibát. Az öregbéres *számol az ökörről*, mint keze alá bízott legértékesebb jószágról s ha csak nem erőszakkal rabolták el tőle, anyagilag is helyt áll. Ezért nem is lehet szegény ember; még ezelőtt ötven-hatvan évvel is volt némelyiknek tíz-tizenöt marhája. Ő vezeti a munkát. Szántáskor kilépi a forgókat s ő alapítja meg, hogy *összevetésre, csálóra* vagy *hajszra* szántsanak-e? Ha tanyán voltak, vasárnap délután az öregbéres jött be eleségért, felelt érte, hogy egész héten elég lesz és rendszerint ő főzött. Nagy dolog idején ő vezényeli a kaszást-kapást. Az *öregbéres egyik legfontosabb feladata volt a szilaj jószág betörése*; ha az ökör nem jól *pározott*, ő tett javaslatot a gazdának új összeállításra. Béresfogadásnál számít az ajánlása. Ő a kisbéres tanítómestere. Környékbeli uradalmakban neve *béresgazdá*, akit a béresek maguk között *előfejnek* hívnak. A

faragóbéres és öregbéres szerepe azonos. „Első Béres, aki fanak“ szólítja. A fiatalabb gazdát, gazdafiat „István, Sándor gazdá“nak hívja, távollétében *fiatal gazdának* említi. Az öregbéres egy kapitányi körlevél 1753-ból (Szabadszállás). Szerszámai: a faragószék vagy jancsi, kétkézvonó, egy-két szekerce. A hajdani faekés, fakószekeres világban igen fontos a munkaköre, ekét, tézslát, jármot, szekérszapot, löcsöt, kereket stb. faragott, de néha még vasalt is hidegen. Nagyobb gazdaságban a faragóbéresnek igája nincs, illetve nem volt, de a faragáson kívül gazdasági munkákban is résztvett és parancsolt. Ma már a faragóbéres munkáját a bognár végzi, kisebb gazdaságokban fölöslegessé vált, uradalmakban pedig a tisztán ipari munkát végző uradalmi bognár lépett a helyébe. *Város kocsisának és város béresének* a városgazda vagy a pusztabíró parancsol.

Második, harmadik, negyedik stb. béres a gazda, illetve az öregbéres útmutatása szerint végzik a munkát. Hívják őket *szekeres-* vagy *szántó-béreseknek* is, mivel igájuk van. Általában csak ökrökkel dolgoznak. Hétről-hétre fogadott béres a *hetes* (többnyire a maga kosztján).

A *lovász*, azaz *kocsis* a lovak gondviselője, lóról számol; négy-öt ló mellett már tartanak egy lovászt. Ezt a szót ma már ritkán használják, a kocsis erősen kiszorította, de valamikor általánosabb volt. Feladata: mint a többi béresé, épúgy *szánt*, *vet*, *dolgozik*, főleg hordáskor és nyomtatáskor van erősebb munkája.

Az előbb említetteket az *embörbérös* gyűjtőnévvel jelölik meg. Hátra van még a bérességet még most tanulgató *kisbérös*, *gyerökbérös*, vagy régi, egyik legfontosabb teendőjéről nevezve *tüzelőbérös*, *tüzelőgyerök* (Peszéradacson *pukkancs*). A kisbéres 14–18. év közötti *suttyó*, *suplenc*, *suhanc*, vagy amint jegyzőkönyveink mondják: *suhancér*, aki rendszerint a libapásztorságból és egyéb gyereknek való munkából halad az *embörködés* felé. A kisbérös, amint említettük, az öregbéres gondnoksága alatt volt, de a többinek is alárendeltje. Vasárnap ő őrzi az ökröket. Minden munkába lassanként beletanult, beleerősödött. Az első évben még nem tudja jól megrakni a *szekeret*, a másodikban már a nyaka közé vágnak, ha nem jól rakja fel a *szarvat*. Először nem érti jól, hogy merre a *tüled*, *coide*, de a maga bőrén megtanulja. Régen egyik legfontosabb munkaköre volt a *tüzelés*, melyről az alábbiakban még szó lesz. Tizenhét-tizennyolcéves korában már *nyomkodja a kaszát* s ha a következő években már bírja a munkát, *embörködik*, átlép az embörbérösök sorába.

A gazda férficselédiségéhez számíthatjuk a *kapást*, aki a szőlőt műveli, takarás, nyitás, kapálás, permetezés, kötözés, metszés idején a munkások fölött rendelkezik, de velük együtt dolgozik is, éréskor csőszködik stb. Ugyancsak itt említhetők még, bár idénymunkások: a *hordóbetyár* és *vellás*, akik kaszá-lás, aratás, nyomtatás idején leginkább *Szent Mihályig* szegődtek el. Ma már az utóbbi elvesztette jelentőségét. Éves helyük van a 8–14 éves fiúknak is, akik mint *libapásztorok*, *bárányosok*, *gulyások*, *kanászok*, *ostorosok*, vagy mint régen mondták: *szántógyermek*ek szolgálnak. Ez utóbbiak vezették és hajtották a lovakat és ökröket tavaszi és őszi szántáskor.

Míg a férficselédiség fölött a gazda rendelkezik, addig a *szolgálónak elsősorban a gazdaasszony parancsol*. Régi feljegyzések szerint *első szolgáló* az, aki kenyeret süt, cseléd ételét megfőzi, tehenet fej, sajtot nyom. *Második*, aki kenyeret süt, fej. *Harmadik* aki 14 éves, ez legtöbbször *dajka*, aki a gazda kicsinyeire mos, velük foglalkozik, játszik. A kis szolgálót a gazdaasszony tanítja házimunkákra (pl. kenyérsütésre), ő figyelmezteti a házi szokásokra. A nők szerepe a gazdaságon belül nem olyan jellegzetes, mint a béreseké.

Tartanak 8–10 éves kis lányokat is mint *liba-* és *tyúk-pásztorokat*, akik arra vigyáznak, hogy az aprójószág a vetésbe ne menjen, szomszédéval össze ne keveredjék.

A gazda és béres közötti — egykor bizonyára erősebb — patriarchális viszony csak kisebb gazdánál maradt fenn, a nagygazda megtartja a távolságot maga és cselédjei között, bár ez egyénektől függ. A gőgös, durva gazdát *bugrisnak* nevezték, mely a legvagyonosabb osztály általános neve lett. Kisebb gazdánál a béres családtag, nagyobbánál inkább szolga, alkalmazott. Kisebb gazdánál, ahol egy vagy két béres van, a bent-tartós a gazda asztalánál eszik a gazda családjával együtt. Várni kell ugyan a sorára, utoljára merhet, de annyit ehét, amennyi jól esik, annyi kenyeret szeghet, amennyit akar. Be-csület dolga, hogy a jobb falatokat, pörköltből a fejet, gazdájának hagyja. Külső munkáknál együtt eszik a kisparaszt a béreseivel a bográcsból. Lánycselédek, libapásztorok nem ülhetnek az asztalhoz, hanem kis széken, küszöbre kuporodva, vagy állva fogyasztják el az ebédet. Nagygazdánál a béreseknak a szolgáló külön főz, s kenyérnek a *liszt gyengéjét* süti fel, télen a házban, nyáron a lacikemencében, s a béresekkel együtt a konyhában, régen az *asztalpadkán*, ebédelt.

A gazdának és családjának feltétlen tisztelet jár. Az idő-

sebb gazdát a cseléd „*hajja kigyelmed*“, vagy „*nemzetös uramnak*“ szólítja. A fiatalabb gazdát, gazdafiat „*István, Sándor gazdá*“-nak hívja, távollétében *fiatal gazdának* említi. Az öregbéres a gazda fiát, ha régtől fogva ismeri, tegezheti, de a többi nem. A gazdasszonyt a cselédféle „*kigyelmed*“, „*nemzetösasszony*“, „*nagyasszony*“, vagy egyszerűen „*Baskiné asszony*“- a fiatal gazdánét „*ifjasszony*“-nak szólítja. Kisebb helyen a gazda és felesége: „*bátyámuram*“, „*nénémasszony*“. Béresek közül az öregbérest magázták, *kedezték*, amit az öreg nagy tisztességnek tartott. A többi cselédet mind a gazda, mind a felesége tegezi.

A cselédek ruházata ma már semmiben sem különbözik a gazda rendétől, de régen ebben is tettek különbséget. Az egykori bérlevelek nemcsak azt mutatják meg, hogy mi volt a ruházatuk — ami arra is enged következtetni, hogy a gazda is hasonlót hordott — hanem azt is, hogy bizonyos ruhadarabok a béreseket nem illették meg. A béresek ruhái: *gatya*, régen hétköznapi *bikkfagatya*, azaz *zsíros gatya*, ünnepnap *gyócs-gatya*; *rövidderékű ing* (tíz rőf grániekból varrtak egy rend fehér ruhát), *csákós süveg*, ma *kalap*, *bőrsapka*, *bocskor*, melyet a mostani századforduló óta már nyári munkán sem viselnek, *bőrkapca*, *bakkancs*, *csizma*, amit rendkívül megbecsülnek s ha tanyáról jön a béres, jó időben a vállán hordja s csak a város szélén húzza fel. Hordják a *papucsot*, de legnagyobbbészit meztláb járnak késő őszig; a kisbéres, ha a lába fázott az őszi mezőn, friss, meleg marhaganéba dugta. A XVIII. században általános a *szűr*-, *abanadrág*, a múlt század közepén még kedvelt a *rajthuzli*, azaz gombos birgebőr nadrág, amit gazda sohasem viselt; újabban szűk *magyarnadrág* és *pantalló*. Felsőtesten: *szűrdolmány* (ma nem ismerik), a most is általánosan hordott *kismándli*, *nagymándli*, *untercik* és a juhbőrből készült *mejjedző*. Keményebb időben régen *csuha*, *kankó*, *hosszúszűr*, *kerekgallérú szűr*, ma is *szűr* és *suba*; az előbbit különösen esőben és alváskor használják; subája nem sok béresnek van, inkább pásztorok viselik. A *ködmen* és *daku* csak napjainkban veszett ki, derékig ért. Gazdák a XIX. század közepe óta nem viselik. A subáról és ködmenről 1753-ban még így szól egy kapitányi körlevél: „...átalyában Senki, sem Gazda, sem Szolga ne bátorkodjanak Bundát s ködment adni vagy kérni, mert bizonyosak lehetnek benne mind Szolgák, Mind Gazdák, hogy a Tömlöczben való sanyarúságot el nem kerülük“. (Szabadszállás.) Valószínű, hogy a bérek limitálása mellett osztálykülönbségre is gondolt.

• Szolgálók ruhái: *pöndöl*, *gyócs*-, *mór*-, *kalamány*-, *vászony*-

ingváll, abaujjú hosszú ing, selyemkeszkenő, tarkakeszkenő, rázsaszoknya, posztószoknya, posztótusli és pruszlik, csizma (ezeket a ruhadarabokat ma már csak részben hordják); *papucs, cipő, gyócskötő, konyhakötő, pántlika, festő* és *karton ruhák*, stb. A kunszentmiklósi tanács 1780-ban elrendeli: 1. „A Szolgálonak steklis csizmát, karmasin papucsot, Strimflit, selyem Matériából valót, vagy Pruszlikot arany vagy Ezüst Csipkére nem szabad viselni. 2. A Melly Tsizmadia Szolgálonak Csizmát var steklist, egy forintra büntettetik, azon steklis Csizmának steklije pedig elfürészeltetik“. (Kunszentmiklós, Tanácsjegyzőkönyv, 63. l.)

A cselédek élete saját szűkebb környezetükben a legérdekesebb. A béresek között az öregbéres a fő, akit alárendeltjei *bátyámuramnak* vagy *bácsinak* szólítanak. A béresek egymás között is bizonyos rangsort tartanak, amit a munkakörük, bérük, szolgálati idejük és egyéniségük határoz meg. Egymást, ha nincs nagy korkülönbség, tegezik. A kisbérest gyakran csak: „*té gyerők*“! szólítják.

Életük a mezőn és gazdasági udvaron belül folyik, de legjellegzetesebb a *kerti vagy tanyai istállókban*. Béresnek jószág mellett a helye s ahogy a pásztor a heverő és szilaj jószágra ügyel, a járó-, vonó- és fejős-jószágra béresek viselnek gondot, ezért el nem mellőzhető szerepet játszanak a népi állattartásban is.

A béresek az istállóban laknak. Ha a gazda fiai is a jószágnál hálnak, a szalmából fonott *vacok* őket illeti, egyébként ez az öregbéres helye, ekörül rakja el készségeit. A többiek a *köt-röcbe* (szénatartó), *takarmányos kandiban* (istállóhoz ragasztott benyíló kamraféle), vagy jászolban, jászol alatt, kisparrasztánál a lovak feje mellett alusznak télen, hogy meleg legyen. Szolgáló a gazda szobájában, vagy a konyhában hál. Holmijukat, ha állandó fekvőhelyük nincs, az istállók falában alkalmas helyen bevert faszögön tartják. Erre akasztják a szűrt, subát, tarisznyát, meg ami genye-gunyácskájuk van; komenciós a felesége mellett hál a lakásában, istállóban a béres felesége még tanyán sem lakik.

Régen, még vagy harminc esztendeje is, az istállóban sötétség beálltával tüzeltek s ez a tűz világított, melegített, s e mellett főztek is. A tüzre a kisbéres vagy tüzelőbéres vigyázott. Minden este bekészített a *tüzelőköt-röcbe* egy kötél szalmát s mivel semmiféle tüzelő berendezésük nem volt, a jószág faránál a puszta földön, vagy egy kis tűzlikban tüzet rakott.

A kisbéres a tüzelőkötroc *nyergén* ült s hátamögül huzgálva a szalmát, táplálta és igazgatta a tüzet. De csak szálankint volt szabad rárakni. Vigyázni kellett, hogy állandóan égjen, az is baj volt, ha nagyon lángolt, az is, ha kialudt, vagy ha *elszalasztotta* a tüzet. Ilyenkor aztán kijárt neki a lecke. Addig tüzeltek, míg *le nem takarodtak* s ilyenkor, valamint ha eltávoztak az istállóból, betakarták a tüzet. *Tinófogáskor* négy-öt éjszaka is egyre világított a tűz, nehogy a szilaj tinók kárt tegyenek egymásban. A tűz körül eddegéltek, beszélgettek. Ősz idején néha a suba vagy a szűr aljából lopott gyümölcs, tejcs kukorica is került elő, cimborák érkeztek szomszéd istállókból s folyt a mese, ének, amíg az öregbéres véget nem vetett a mulatságnak. A magasabb és helyi hatóságok tűzrendészeti szempontból ugyan évről-évre ismételten eltiltják a tüzelést, amennyiben a kéménytelen, tűzhely nélküli istálló sok tűzvész forrása volt, de hasztalan, aminthogy hiába mondta ki 1780-ban a kunszentmiklósi tanács is, hogy „Az Istállókban való tüzelés kedvéért össze Csoportozás tilalmaztatik“ (Tanácsjegyzőkönyv, 53. l.), mert nemcsak az állatokért, hanem a maguk szórakozására is tüzeltek. Ma már mécset, gyertyát, istállólámpát használnak. Ennek „multja“ még nincsen, legfeljebb azt említhetjük meg, hogyha a béres sorozatosan később jár haza a kellesténél és egy napon a meggyújtott lámpát az istállóajtón kívül találja felakasztva, tudja, hogy idő előtt letellett az esztendeje.

Éjszaka, ha az idő kedvező és a mező alkalmas volt, az állatokat legeltették. Minden gazda tanyája körül *ökrjárást* hagyott, ahol még libát sem lehetett legeltetni. Ezt *kikompolták*, vagy *hancsikolással* körülkerítették és itt legelt a vonó jószág az *ökrész* felügyelete alatt korahajnalig. Minden béres sorban *ökrészkedett*, azaz *forgatta az ökröt* a járásban. Nagyobb gazdánál, uradalmakban hetenként felváltva; kisebb gazdánál a kisbéres őrizte az ökröket, míg az embőrbéres főzött, aztán a kisbéres bement, lefeküdt, hajnal előtt újra felváltotta a társát, de azért néha utána kellett nézni, hogy nem aludt-e el? Hajnalban a jószágot bekötötték, rövid időre lepihentek, négy óra után az öregbéres felébresztette a béreseket, a kisbéres tüzet gerjesztett és *piritottak*. Kenyérből *piritust* készítettek. Szalonnát is piritottak, ha volt, de mivel a Felső-kiskunságban a hatvanas évek során még nagy munkaidőben sem adtak szalonnát a kenyér mellé, sokszor a gomolyagba gyúrt *szekérkenő hájjal*, — mely egyik gerendáról madzagon lógott, — kenték meg a kenyerét s ezt nevezték *hájaspiritus-*

nak. Reggeli után — épúgy mint ma is — kialmoltak, friss *aljadzót* hordtak be, kisöpörtek, úgy hogy a gazda már *tisztára mönt*. Az a gazda dísze, ha odaérkeztek a béres már evett s a jószágot is ellátta. A béresek a maguk tisztálkodásával nem sokat törődtek.

Ha igásmunka van, fognak és dologra indulnak, ami év-szakok szerint különböző. Munkában nincs válogatás. Szántás, vetés, kaszálás, kapálás, gyűjtés, hordás, aratás, nyomtatás, s ezen felüli összes munkát ők látják, illetve látták el. Szükség esetén napszámosok is segítenek. A mult század végéig nyár-végi, őszi munka a nyomtatás. Előfordult, hogy a föld felfagyta előtt nem is végeztek s ha a dér már megszitta a sarat, *fagyott szérűn, fagyon nyomtattak*. Ilyenkor meggyűjtottak egy petrónce szalmát és ott melengették a kezüket. Ők viselték gondját a nyomtatásra felhajtott szilaj lovaknak is. Téli munka a ganéhordás; esténként morzsolnak, kukoricahajat pödrögetnek, szőlőt kötözni. Hogy idejüket töltsék, tövisboronát fontak, verébre, szarkára vadásztak s gyűjtötték a fejeket, melyeket a gazdának a veréb- és varjúfejek perceptorának kellett beszoigáltatnia. *Téli elhányás* után, mikor a *nyájjuhok teelöre beszorultak*, ha a barmot, ménest szétverték s a jószág *teelöre feltakarodott*, azon esetben, ha a gazdának nem volt *kurta-pásztora*, ők gondozták a rideg jószágot is. A szállás-istállós vagy aklos kertek megélénkültek, az udvarokon *bástya akó*-ban, birkaszínben stb. teelt a jószág s így munka akkor is csak akadt (jármosökröket is hálattak akolban).

Az ebédet a benttartóságok otthon a gazda konyhájában, a kommenciósok lakásukon fogyasztják el. Ha ezelőtt a tanyán mint *hetjeleségesek* éltek, maguk főztek az istállóban szolga-fán vagy gerendáról láncon lógó bográcsban, amely nagysága szerint lehetett *hat emberes, nyolc emberes* stb. Heti eleség fejéenként: egy kenyér, egy font szalonna, két itce kása, ugyanannyi lebbenes vagy tarhonya s valami kis só, ami bizony kevés is volt, úgy hogy alig-alig húzták ki vele a hetet. A béres magának még akkor is az istállóban főzött, ha a tanyaház konyhája nyitva állt előtte. Ha kész az étel, zsombón, kisszéken körülülték a bográcsot s hozzákezdték az étkezéshez. Az elsőség az öregbérést illette. Beszorulástól az idő kinyílásáig (dec.—márc.) napjában kétszer, egyébként háromszor étkeznek, nem számítva ide dologidőben az *orsonnát*.

A benttartós béres kosztja gyengébb, mint a gazdáié. Azelőtt fősvényebb helyen sokszor csak gyümölcsöt vagy hagy-

mát adtak egy kis darab kenyér mellé, ha külső munkára indult. Erről szól a béres szomorú nótája:

Hej, szögény béroslegény szántani mönne,
De nincsen könyere.
Van vöröshajma a tarisznyába,
Keserű magába.

Este, munka után az istállóba húzódnak, régen újra kezdték a tüzelést. A jószágot ellátják, fölítatják, rendezkednek. Az öregbéres megnézi rend van-e, fölsöpörték-e az istálló, szalma van-e? S így folyik tovább az életük.

A béresek erkölcsi élete egyénenként különböző. Vallásosságuk nagyobb a pásztorénál s néha el-elnéznek a templomba is. De régen erővel is kényszerítették erre őket. A kunszentmiklósi tanács 1774-ben figyelmezteti a templomkerülőket: „...Innep Napokon a Szállás kerteken és másutt is korhelkedő Béresek most először intettetnek atyai-képen a templomba való menetelre, kik ha nem engedelmeskednek, a jobb útra való vitetésre más mód fog találatni“. (Tanácsjegyzőkönyv, 28. l.)

Mulatni vagy az istállóban, vagy a *kurta*, *al*, vagy *fiókkocsmákban* szoktak. Ma is minden helyen vannak kocsmák, ahova rajtuk kívül mások nem igen járnak. A XVIII. század fordulóján sok a panasz, hogy a béresek a kurtakocsmák *táncolósobáiban* sok istentelenséget visznek véghez. Ezeket a helyeket, ahol rosszhírű nők is megfordultak, a jegyzőkönyvek mint „legnagyobb gyanús hely és korhelyek barlangja“ említik. Itt *dombéroztak* velük együtt züllöttebb gazdafiak is, bár egyébként gazda nem ül le kocsmában a béressel egy asztalhoz. Mulatságaikat, báljaikat külön tartják, gazdák báljára béres be nem mehet. Bicskázás, *kimuzsikálás* nélkül alig esik mulatság. 1753-ban a hatóság tizedeseket rendel a kocsmába vasárnaponként, de bizony sokszor azokra is *rágyulladtak*, azokat is *torkonkapták*, *meghurcolták*. A legtöbb korhely verekedő, mocskolódó, utcákon-kerteken pipáló, óra után kőborló, testi tisztátalankodásban talált férfi és nő — amint a jegyzőkönyvek mutatják — a cselédek közül került elő (gazda gazdával nem verekszik, hanem haragot tart). A szolgálóra a gazdaasszony vigyázott, nehogy baj érje a cifrapöndöl alatt. Ha sokat csavargott, jól *megebúolta*.

A pásztor — mint magát szabadnak tartó ember — de még a kurta pásztor is, függő helyzete miatt lenézi a bérest:

Még a kisbojtár sem cserélne az öregbéresrel. Ha kocsmában ültek a pásztorok, még ezelőtt pár évtizede is és béres nyitott be az ajtón, valamelyik mindjárt megszólalt: „Má bérösszágot érzök!“ Erre a béres vagy kiment, vagy elverette magát.

Ha a béres szorgalmas és takarékos volt, azon igyekezett, hogy amire megnősül, legyen egy fejős tehene és egy pár ökre. Így már tudott tanyásságot, kertészséget vállalni, árendás lett, idővel pedig a maga gazdája. A jóviseletű bérest meg is becsülték, de vadházasságon kívül sohasem történt meg, hogy béresnek gazdalaný lett volna a felesége; gazdafiú nem vehet el szolgálót. Ez már elsősorban társadalmi kérdés. Több jómódú gazda van, akinek apja, nagyapja még *alacsony ágyon született*, cselédember volt s van rá eset, hogy elei már több emberöltővel ezelőtt *fölgazdultak*, de a törzsökös lakosság még mindig suttogja — „szó köztünk legyen mondva: béres ivadék.“ Viszont régen elszegényedett gazdafiakról még szegénysorsukban is kijelentik, hogy: „Jó gazdacsaládból való ám!“ Ilyen nagy szerepet játszik a származás ereje.

Ha végignézzük a béresek életét és munkáját, úgy találjuk, hogy sok különbség ellenére is el nem mellőzhető kapcsolataik vannak a pásztorokhoz. Az ígás, kezes-marha, télen a beszorult rideg-, szilaj-jószág az ő kezükön van. Szervezetük hasonló a pásztorokéhoz, rangsoruk van. A számadó szerepét az öregbéres viszi, a második, harmadik, stb. béres, mint a bojtárok, a kisbéres vagy tüzelőbéres megfelel a lakosnak. Valamennyi, mint a pásztor, anyagilag felel. Hogy szervezetük a nomádfok mezőgazdasági vetülete, vagy idők folytán helyzetadta kialakulás-e? még nem dönthető el. Annyi bizonyos, hogy nemcsak a pásztor, hanem a béres is régi, szinte ősi alakja a magyar gazdasági életnek.

A fentiekben a Felsőkiskunsági népi társadalom egyik rétegével foglalkoztunk. Figyelemmel kísértük a gazdaember gazdaságában élő cselédséget, sőt elsősorban azok életére helyeztünk súlyt, bár az elzártabb uradalmak cselédségének társadalma is sok érdekességet őrizhetett meg.

Megvizsgált terület: Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás, Bábony, Kunkerekegyháza, Balázs és Fülöpháza puszták.

Tólas István.